

СОЦІАЛЬНА СПРЯМОВАНІСТЬ ПРАВОСУДДЯ В ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ

SOCIAL ORIENTATION OF JUSTICE IN CIVIL CASES

Коросєд С.О.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного, господарського та кримінального права
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»*

Стаття присвячена ролі правосуддя в цивільних справах у соціальній, правовій державі та встановленню відповідності змагальної моделі цивільного судочинства, тобто пасивності суду у встановленні обставин справи, соціальній спрямованості діяльності Української держави, інтересам суспільства в цілому та кожного громадянина зокрема. Робиться висновок, що цивільне судочинство відповідатиме соціальній спрямованості діяльності держави лише за наявності процесуальної активності суду та за умови завершення судового розгляду остаточним розв'язанням правового конфлікту та виключенням в майбутньому необхідності пред'явлення на підставі ухваленого судового рішення нових «похідних» позовів між тими самими сторонами.

Ключові слова: правосуддя, цивільне судочинство, соціальна спрямованість, держава, суд, змагальність, активність.

Стаття посвячена ролі правосуддя по гражданским делам в социальном, правовом государстве и установлению соответствия состязательной модели гражданского судопроизводства, то есть пассивности суда в установлении обстоятельств дела, социальной направленности деятельности Украинского государства, интересам общества в целом и каждого гражданина в частности. Делается вывод, что гражданское судопроизводство будет отвечать социальной направленности деятельности государства только при наличии процессуальной активности суда и при условии завершения судебного разбирательства окончательным решением правового конфликта и исключением в будущем необходимости предъявления на основании принятого судебного решения новых «производных» исков между теми же сторонами.

Ключевые слова: правосудие, гражданское судопроизводство, социальная направленность, государство, суд, состязательность, активность.

Article is devoted to the role of justice in civil cases in social, constitutional state and establishment of compliance with the adversarial model of civil litigation, notably passivity of court in establishing of the facts in case, the social orientation of the Ukrainian state, to the interests of society as a whole and every citizen in particular. It is concluded that the civil litigation will meet the social orientation of state activity only in case of procedural activity of the court and subject to the completion of the trial by final resolution of the legal conflict and exclusion in the future of necessity to fill on the basis of the court judgment of new «derivative» lawsuits between the same sides.

Key words: justice, civil litigation, social orientation, state, court, competitiveness, activity.

Постановка проблеми. Визнавши Україну соціальною, правовою державою, а людину – найвищою соціальною цінністю, Конституція України, таким чином, визначила соціальну спрямованість діяльності держави, головним обов'язком якої є утвердження і забезпечення прав людини. Як відомо, діяльність держави здійснюється в різноманітних правових формах, однією з яких є правосуддя, яке, маючи конституційне підґрунтя, забезпечує реальну реалізацію і втілення в життя принципів соціальної, правової, демократичної держави. Правосуддя ж як самостійна галузь державної діяльності у свою чергу здійснюється у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального та конституційного судочинства. При цьому саме цивільне судочинство, з огляду на суб'єктний склад його учасників, якими в абсолютній більшості є громадяни, а також його призначення – вирішувати спори, що виникають із цивільних, сімейних, трудових, житлових правовідносин, які посідають основне місце серед всіх правовідносин в державі, є найпопулярнішою і найдієвішою формою захисту цивільних прав та інтересів громадян. Таким чином, оскільки судовий захист є найвищою гарантією забезпечення прав і свобод громадян, тому цивільна процесуальна діяльність

має носити соціальний характер і бути орієнтованою в першу чергу на людину, її права і свободи, що потребують захисту.

Як відомо, мета цивільного судочинства полягає в захисті порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів суб'єктів права, а його завданнями є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ. Варто погодитися із вченими-процесуалістами, які вважають, що саме активна позиція суду, з точки зору організації процесу, виступає гарантією досягнення завдань цивільного судочинства, а тому має велике значення для його оптимізації [1, с. 67].

Проте, під час другого етапу судово-правової реформи [2, с. 4-6; 3, с. 25-26, с. 27] внесені у 1996 році до ЦПК зміни встановили нову регламентацію принципу змагальності, посиливши змагальні засади цивільного судочинства, та обмежили обов'язок суду офіційно з'ясувати обставини справи. Цим, на наш погляд, держава, яка проголосила себе соціальною і правовою та взяла на себе головним обов'язком забезпечення прав і свобод людини, фактично «віддалилася» від громадян та «самоусунулася» від виконання функцій правосуддя в інтересах суспільства і громадян та не забезпечує, таким чином, своїм гро-

мадянам передбачене Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод право на ефективний засіб юридичного захисту.

Стан дослідження. Призначення цивільного судочинства та його роль в механізмі захисту прав людини пов'язане, передусім, з функціями, функціональним призначенням цивільного процесу, що безпосередньо пов'язано з цивільною процесуальною формою взагалі, та в тій чи іншій мірі це питання розглядалося такими вченими-процесуалістами, як В. В. Баранкова, С. С. Бичкова, В. А. Бігун, С. В. Васильєв, Є. В. Васьковський, М. А. Вікут, К. В. Гусаров, В. М. Жуйков, В. В. Комаров, С. А. Курочкін, П. І. Радченко, Н. О. Рассахатська, І. В. Решетнікова, Н. Ю. Сакара, В. І. Тertiшніков, Г. П. Тимченко, М. К. Треушніков, І. В. Удальцова, С. Я. Фурса, А. В. Цихоцький, Н. А. Чечіна, М. Й. Штефан, М. С. Шакарян, В. В. Ярков і ін., а також суддями – Д. Д. Луспеником, В. І. Кононенко, В. В. Кривенком, П. І. Шевчуком, А. Г. Яремою. порушене питання також частково висвітлювалось такими вченими, як В. Д. Бринцев, І. Є. Марочкін, О. М. Пасенюк, С. В. Прилуцький, В. В. Сташис та ін. при аналізі ефективності судово-правової реформи. Проте, на співвідношення пасивного характеру діяльності суду в процесі з'ясування обставин справи та соціальної ролі держави в юридичній літературі увага не зверталася.

З огляду на це, **метою статті** є з'ясування ролі правосуддя в цивільних справах в соціальній, правовій державі та встановлення відповідності змагальної моделі цивільного судочинства (пасивності суду у встановленні обставин справи) соціальної спрямованості діяльності Української держави, інтересам суспільства в цілому та кожного громадянина зокрема.

Виклад основного матеріалу. Як вже було зазначено вище, внесені у 1996 році до ЦПК зміни встановили нову регламентацію принципу змагальності та обмежили офіційне доказування суду. Таким чином, виникла нова змагальна модель цивільного судочинства, яка істотно обмежила активну позицію суду. Коментуючи вказані зміни, В. Д. Бринцев зазначав, що звільнення суду від забезпечення повноти і всебічності дослідження обставин справи дійсно закладає передумови для істотного полегшення роботи суду. Проте, на його думку, ця модель формального правосуддя, згідно з якою у суду «не болить» голова за встановлення істини, хоч й достатньо поширена у світі, вряд чи коли-небудь буде позитивно сприйнята в нашому суспільстві в силу специфічного менталітету більшості населення [4, с. 50]. При цьому в юридичній літературі проблеми реалізації змагальної форми судочинства пов'язують передусім з недоступністю юридичної допомоги [5].

Варто зауважити, що завдання соціальної політики неможливо розв'язати, не поставивши в центр уваги людину, не забезпечивши умов для її належного розвитку і самореалізації. Досвід країн Європи свідчить, що демократичні перетворення в державі неможливі, якщо вони не мають духовних вимірів,

орієнтованих на обов'язкове врахування приватних інтересів людини і громадянина, їх гармонізацію із суспільними інтересами [6, с. 425].

Проте, запроваджена в цивільне судочинство у 1996 році змагальна модель правосуддя фактично призвела до того, що деякі вчені-процесуалісти це вважають правильним, що юридична некомпетентність позивача має бути реальною підставою для відмови в задоволенні позову, коли він не здатен належним чином користуватися своїми процесуальними правами, не знає норм матеріального права і не може довести свої позовні вимоги [7, с. 30].

Отже, фактично на реальність судового захисту впливає або розумова здатність учасника процесу (юридична обізнаність) або його майновий стан (здатність отримати платну кваліфіковану правову допомогу), що вказує на проблему соціальної нерівності громадян в суспільстві. І хоча, як зазначав суддя Верховного Суду України у відставці В. І. Кононенко, що бідність може і повинна бути поштовхом для того, щоб людина почала активно «ворушити лапками» [8, с. 27], все одно реалізація неоднакових розумових і фізичних здібностей людей обов'язково призводить до соціальної нерівності, поглиблення якої створює напруженість у суспільстві та породжує конфлікти [6, с. 424].

Свого часу Є. В. Васьковський вважав: щоб усунути шкідливий вплив нерівносильності сторін, необхідно зробити одне з двох: або ввести обов'язкову участь фахівців-юристів у процесі, або покласти на суди обов'язок сприяти сторонам при встановленні фактичних обставин справи. Є. В. Васьковський віддавав перевагу другому способу і наводив як приклад положення Австрійського Статуту, згідно з яким суд зобов'язаний вжити всіх заходів, щоб сторони дали всі пояснення, які необхідні для встановлення фактичних обставин, які є підставою заявлених сторонами прав і вимог. Самодіяльності суду покладені дві межі: 1) згідно з принципом диспозитивності, суд не може вимагати подання документів та викликати свідків, якщо обидві сторони заявлять, що вони цього не бажають, і 2) про існування документів, речових доказів та свідків суд повинен дізнатися з посилання на них однією з сторін, а не шляхом самостійних розшуків [9, с. 104-105].

Г. П. Тимченко вважає, що юридична і фактична рівність сторін має бути послідовно відображена в ЦПК, ґрунтуючись на принципі рівності сторін в правових можливостях користування процесуальними засобами захисту їх інтересів, які повинні бути доповнені процесуальною активністю суду. Адже допомогу тому, хто не вміє, – це обов'язок судді [10, с. 8].

Те, що забезпечення юридичної і фактичної рівності сторін покладено саме на суд, впливає з мети суду, яка полягає в охороні існуючого правопорядку та прав особи, що базуються на ньому [11, с. 11].

На думку В. О. Рязановського, завдання суду в усіх трьох процесах полягає в тому, щоб встановити право, а за необхідності – захистити його та здійснити. Право, яке повинен встановити суд, може бути

різним: суб'єктивне цивільне право, суб'єктивне публічне право, право держави на покарання. Як наслідок, залежно від змісту і особливостей матеріального права, повинні бути виокремлені й відмінності в організації процесу, але завдання суду в усіх зазначених випадках повинно бути одним. Якщо суд повинен встановити право, якщо встановлення права і його охорона у боротьбі з неправдою становлять завдання правосуддя, відповідно до цього завдання метою будь-якого процесу є досягнення матеріальної істини, тобто відповідність рішення нормі права (правомірність) та дійсним обставинам справи (матеріальна правда у вузькому розумінні). Тому суд повинен бути поставлений у таке становище, в якому він міг би досягти цієї мети, тобто процес повинен бути організований відповідним чином для досягнення матеріальної істини, зберігаючи при цьому, звісно, найважливіші здобутки сучасної правової держави – права особи [12, с. 33-34]. Таким чином, вчений вважав, що завдання суду (кримінального, цивільного, адміністративного) одне і те саме – встановити право, реалізувати та захистити його; верховним постулатом будь-якого процесу є постулат матеріальної істини.

Як роз'яснив Конституційний Суд, правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах (абзац 10 пункт 9 Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003).

При цьому, справедливість, як вважає В. І. Кононенко, – це основна риса гуманізму і складова поняття «гуманітарне право», яке в свою чергу варто розуміти як норми, спрямовані на захист прав і свобод людини. Отже, поновлюючи порушені права і свободи, суд виконує гуманні функції, а це означає, що в його рішеннях закладені принципи рівності і поваги до людської гідності, піклування про благо людей. Автор вважає, суд народний має діяти лише за справедливістю і законом в ім'я громадянина цієї країни [8, с. 73, с. 295].

Коротко формулюючи зміст статті 3 Конституції в контексті діяльності суду, вчені-процесуалісти стверджують, що суспільство очікує від судочинства в Україні, що воно забезпечить людині її права на життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку, а у разі їх порушення – право на їх відновлення та компенсацію тощо [13, с. 19-20].

Водночас варто пам'ятати, що в суді завжди є незадоволена рішенням сторона. Як зазначав суддя Верховного Суду України у відставці В. І. Кононенко, одна сторона виходить з суду із вдячністю Богу, вважаючи суддю справедливим, розумним і порядним. А інша сторона говорить, що його купили, він корупціонер [8, с. 63].

Щоб зменшити подібні випадки, на наш погляд, необхідно виходити з того, що держава не повинна перекладати свою відповідальність за якісне правосуддя на своїх громадян, які за законом не зобов'язані мати юридичну освіту, і, таким чином, приховано змушувати людину користуватися правовою допомогою.

Проголосивши право громадян на судовий захист та справедливий судовий розгляд, держава взяла на себе зобов'язання забезпечити зазначені права громадянам незалежно від їх освіти, майнового стану, розумових здібностей тощо. А відтак, саме на суд має бути покладено обов'язок не лише керівництва рухом процесу, але й встановлення обставин справи з власної ініціативи.

Адже саме суд, від імені якого діє професійний суддя, як ніхто інший є юридично грамотним, знає норми права і уповноважений державою їх застосувати з наданням результатам такого правозастосування законної сили. Водночас суду для правильного застосування норм права потрібно встановити обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення матеріальних прав і обов'язків. Тому встановлення обставин справи не може бути пасивним обов'язком суду і перекладатися на юридично неграмотні сторони. Такий обов'язок має покладатися на суд і саме останній має нести від імені держави перед людиною відповідальність за встановлення судової істини в справі і правильність застосування на підставі цього норм матеріального права.

Висновки. З огляду на зазначене, вважаємо, що цивільне судочинство в соціальній, правовій державі має своїм призначенням забезпечити громадянам такий судовий розгляд із застосуванням активних повноважень в процесі доказування, щоб порушені права кожної людини, яка звернулася до суду або була залучена до судової процесуальної діяльності, незалежно від освіти, майнового стану і розумових здібностей, отримали судовий захист незалежно від процесуальної активності (пасивності) такої людини, лише за наявності однієї умови – бажання людини отримати захист в спірних правовідносинах. Всі інше має бути активним обов'язком суду, зокрема, визначення предмету доказування, з'ясування кола необхідних доказів і життя заходів щодо їх витребування, а також визначення правильного способу захисту порушеного права в межах предмету позову в спірних правовідносинах. Судовий розгляд будь-якої справи має завершуватися остаточним розв'язанням правового конфлікту, що виник між сторонами, та виключати можливість (необхідність) пред'явлення на підставі ухваленого судового рішення нових «похідних» позовів між тими самими сторонами. Саме така модель цивільного судочинства, на нашу думку, як раз і відповідатиме соціальній спрямованості діяльності держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проблеми оптимізації цивільного процесу в Україні : монографія / Берестова І. Е., Бичкова С. С., Бобрик В. І. та ін., за ред. академіка НАПрН України О. Д. Крупчана. – К. НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. – 180 с.
2. Бойко В. Ф. Судова реформа в Україні: стан і перспективи: Навч. посіб. / В. Ф. Бойко. – К. : МАУП, 2004. – 176 с.
3. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України / В. В. Комаров. – Х. : Право, 2012. – 624 с.

4. Брынцев В. Д. Основные направления дальнейшего совершенствования законодательных основ судебной власти / В. Д. Брынцев // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи : матеріали наук.-практ. конф., 18-19 квітня 2002 р., м. Харків / Редкол.: Сташис В. В. (голов. ред.) та ін. – К.; Х. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 49–53.
5. Грабовська О. О. Проблеми реалізації змагальних прав у цивільному судочинстві / О. О. Грабовська // Судова апеляція. – 2011. – № 4 (25). – С. 93–98.
6. Хома Н. М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід: монографія / Н. М. Хома. – К. : Видавництво «Юридична думка», 2012. – 592 с.
7. Фурса С. Я. Цивільний процес України: Проблеми і перспективи : науково-практичний посібник / С. Я. Фурса, С.В. Щербак, О. І. Євтушенко. – К. : Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2006. – 448 с.
8. Кононенко В. И. Особое мнение. Записки судьи / В. И. Кононенко. – К. : Издательство «Артек», 2009. – 472 с.
9. Васильковский Е. В. Учебник гражданского процесса / Под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова. – М. : Издательство «Зерцало», 2003. – 464 с.
10. Тимченко Г. П. Принцип доступності судового захисту в історичному та теоретичному аспектах / Г. П. Тимченко // Судова апеляція. – 2010. – № 3 (20). – С. 6–12.
11. Прилуцький С. В. Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава) : монографія / С. В. Прилуцький. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. – 317 с.
12. Рязановский В. А. Единство процесса / В. А. Рязановский. – М. : Городец, 2005. – 80 с.
13. Цивільний процес України: академічний курс : підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.; за ред. С. Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2009. – 848 с.